

3.8. MASSIZATION AS AN IDENTIFICATION MARKER OF THE NEWEST STAGE OF DEVELOPMENT OF SOCIO-CULTURAL BEING

3.8. МАСОВІЗАЦІЯ ЯК ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ МАРКЕР НОВІТНЬОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ

Зростання ролі соціально-масових явищ у всіх сферах життя актуалізує необхідність осмислення цього процесу як універсального феномену, що породжує якісні трансформації у розвитку сучасної цивілізації. Цей концепт як в силу глобальності означеної ситуації, так і силу соціально-філософського уявлення про триєдиність культури-людини-суспільства (за П. Сорокіним) тинає межі окремих наукових напрямків. Більш того, й сама наука, як соціокультурна сфера зазнає мутацій, що, не в останню чергу, виявляється насущним для окреслення як окремої проблеми зі сфери методології науки.

У окресленому вимірі масовізації є базовим та багатовимірним явищем, що здійснює значний вплив на соціокультурну дійсність. Проте його осмислення у сучасній літературі є фрагментарним, що пояснюється розгортанням явища «тут та зараз» і обмежує можливості цілісного аналізу, чи відбувається в рамках окремої «наукової картини світу». В процесі нашого дослідження ми не претендуємо на всеохоплюючий аналіз феномену масифікації, проте прагнемо абстрагуватися від окремих проявів та перейти до осмислення механізму, що його породжує.

Насамперед необхідно розкрити підхід до масовидного, який приймаємо за основу в дослідженні. Вихідним моментом для нас є його розуміння як способу людини бути, наближене до поняття *Massendaseinsordnung* (масовидний порядок присутності-у-бутті, так-буття, «присутності» // *Dasein*) у «Духовній ситуації часу» (розділ «Влада маси») К. Ясперса³⁰⁰.

Цей підхід має соціально-психологічну спрямованість і, звісно, не зводиться до психології локального феномена натовпу, хоча це саме натовпу властиво піддаватись сугестії і ставати агресивним. Натовп є одновимірним й утилітарним, за чинниками утворення, психічним явищем, представленим у масштабі спільності.

У нашому розумінні масовидного теж присутній психологічний вимір, на рівні уявлення про специфіку свідомості, що зазнала «масифікації»; як її досліджував у «Віку натовпів» С. Московічі³⁰¹ й трактовка якої сходить до ідей Г. Лебона³⁰². Вслід за С. Московічі і К. Ясперсом, у чийх працях апарат аналізу масовидного як психічного було розгорнуто в бік соціального універсуму, ми вважаємо його характеристикою якісного статусу соціокультурного буття і його суб'єкта. Зазначимо також, що вбачати в «натовпі» онтичний, а не ситуативний психічний стан, який у силу ефекту зараження охоплює скопище людей, дозволяє здійснена Ф. Ніцше типологія маси (недиференційована множина, знеособлений натовп; маса-синонім варварства; не здатна до творчості механізована спільнота)³⁰³. З погляду проблеми нашого дослідження, справа не в самій типології, а в тому, що кожен з понятійних вимірів у свій спосіб маркує масовидне.

Значимою в контексті нашого дослідження є класифікація номінацій поняття маси у Д. Белла, в чиему розумінні процес масовізації невіддільний від цивілізаційної пертурбації, що визначила реалії постіндустріального соціуму³⁰⁴. Відомо, що до першої групи визначень маси належить її ототожнення з величезним і недиференційованим масивом реципієнтів масової інформації, і такого роду масив, у якості соціального утвору, не співпадає з класом, стратою, професійним угрупованням, а отже, протистоїть їм (Г. Блумер). Друга група включає візії некомпетентної, і при цьому переважної, частини соціуму, що домінує за умов

³⁰⁰ Ясперс К. Духовная ситуация времени.

³⁰¹ Московичи С. Век толп.

³⁰² Лебон Г. Психология народов и масс.

³⁰³ Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей, с. 364.

³⁰⁴ Белл Д. Социальные рамки информационного общества, с.337.

ослаблення впливу освіченої еліти (Х. Ортега-і-Гассет). Третя – пов'язана з технологізацією соціуму, машинерією, що призводить до втрати людиною індивідуальності й перетворенню її на придаток машини (Ф. Юнгер). Група четверта робить акцент на більшості в бюрократичних суспільствах, яка не допускається до прийняття економічних та управлінських рішень (М. Вебер, Г. Зіммель, К. Маннгейм). П'яту ж групу утворюють визначення, в яких маса фактично розуміється як натовп, а масова свідомість характеризується відчуженням, одноманітністю, безцільністю, нестачею інтеграції (Е. Ледерер, Х. Арндт).

Слід зазначити, що кожна з цих номінацій позначає деякі з численних і багатоманітних факторів масовидного. Та ми зупинили увагу не стільки на техногенних чинниках, скільки на, так би мовити, соціальних психопрактиках у сучасній ситуації культури. Не применшуючи значення техногенної уніфікації особистості, ми в більшому ступені орієнтуємось на її духовну специфіку, виражену зокрема в поєднанні глузливості й зневіри – з сугестивною вразливістю і рудиментами ранніх вірувань. Ці характеристики є наразі дотичними до п'ятої з п'яти виділених Беллом номінацій – маси як соціуму, де панує одноманітність, безцільність, відчуження, нестача інтеграції. Саме ці властивості й визивають до життя компенсаторний сценарій міфу.

Приймаючи до уваги вчення Д. Белла про технократичні передумови й інформаційно-технічний соціум, який і характеризується масовизацією, ми також віддаємо належне вченню Г. Мак-Люена про комп'ютеризацію свідомості, поступово перетворюваної на комп'ютерно-технологічне «розширення»³⁰⁵. Дійсно, хіба що не метафорою «світу ейдосів» постає образ «гіперсервера», через який гігабайти інформації транслюються на інтерфейси персональних комп'ютерів – моделі процедур свідомості, за якими стоїть слоган *DEUS EX MACHINA*. «Віртуальний світ розширює простір для зміни власного «Я», але вже в іміджевому плані вигаданих персонажів. Для особистості, зануреної у світ, якого немає, але який міг би бути, розмивається межа «тут» і «там»³⁰⁶. Інформаційно-технічні доміанти роблять суб'єкта масової культури залежним елементом недиференційованої, емоційно не здорової спільноти. Атрибутивною її властивістю, за Н. Хамітовим, є орієнтованість «на масового споживача інформації». Процес «стандартизації та спрощення внутрішнього світу людини... породжує «інформаційну наркоманію» - екзистенційний стан людини, при якому продукція масової комунікації стає важливішою за події власного життя»³⁰⁷. Психіка функціонує як «приймач» зовнішніх повідомлень, втрачаючи чутливість до внутрішніх спонукань. Цей однопільний потік отримує статус онтологічного, претендує на життєвий світ людини. Адже віртуальна реальність, з окремого ментального сегмента, що локалізував існування фантомів, у масовидному отримує повноправність буття в якості аспекта гіперреальності. Візуальна інформація сприймається «людиною маси» більш ефективно, ніж «книжна» культура, на основі споживацького типу ціннісних орієнтацій; звідси тип «людини-локатора»³⁰⁸.

Техногенний мікст, у якому речове й духовне взаємно представлені на кшталт hardware і software, постає в світлі ідеї розвитку як стадія над-складності. Рудименти «коду суперечності», до яких можливо віднести й двоїчний код інформації, монополізують простір соціальних зв'язків. Техногенна стихія інформації та прагматика буденного, здавалося б, розведені самою соціальною дійсністю, як складне і примітивне. Але вони не тільки зближені однозначністю, а утворюють одновимірний світ бутності. Новітній етап соціокультурного буття характеризується створенням хронотопу, структура якого асимілює історичну змістовність людського Я. У дисперсійному раціональному середовищі виникає відкрита ситуація свідомості: під знаком розвитку відбувалося розгортання суб'єкта як форми всезагальності, і відбувається трансгресія. Суперечність, як у перевернутому біноклі, стає пустою фігурою («кодом», хіба що не індексом), історичність «скидається у нуль».

³⁰⁵ Мак-Люен Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека, с. 271.

³⁰⁶ Патерікіна В. В. Сакралізація й десакралізація в ситуації постмодерну, с. 312.

³⁰⁷ Хамитов Н. Философский словарь. Человек и мир, с. 89.

³⁰⁸ Рисмен Д. Одинокая топа.

Характерною є спільність дефініцій сучасної ситуації культури, де до первинних термінів додано «пост» або «транс».

Отже, не можна не помітити, що інформаційно-технічна цивілізація «переформатує» реальність. Радикальний характер цього процесу й визначає зближення у таких різнопланових працях, якими є, скажімо, роботи Д. Белла і К. Ясперса, позицій щодо техногенних чинників масовидного, що постає якісною характеристикою новітньої соціальності.

Водночас, ми вважаємо деякі з найновіших «технологічних» експлікацій масовидного певними доповненнями, сучасними поправками до вже діючих у традиційному полі соціальної філософії та філософії культури теоретико-методологічних підвалин. Адже єдність традиції тримається на її антропоїдних константах, через що навряд чи можливо поки що окреслити нову онтологічну парадигму. Про збереження «системи координат» онтології масовидного свідчать атрибуції: «неоміфологізм», «неоархаїка», «перехід» і т. д.

Відтак, ми прагнемо порозуміти перипетії масовизації соціокультури «зсередини її самої». Та, водночас, наша позиція є дистантною від зведення маси до суспільної більшості як такої (передусім, вслід за К. Ясперсом, маємо розмежувати народ і масу). Це в основному визначає розходження позиції дослідження з ідеєю про масовидний характер самої практики і з розумінням суспільної свідомості загалом як масовидної (в силу над-особової сутності соціальних відносин, у яких, за Марксом, виявляється всезагальний характер ставлення людей один до одного, до природи). Квантитативний характер масового і квалітативний – масовидного в такому підході не диференційовані. Масова свідомість постає як рівень суспільної свідомості (А. К. Уледов³⁰⁹). Акцентується нормативно-ціннісна змістовність, напрацьована «всією масою суспільства» (Г. Г. Дилигенський³¹⁰). Справа не в тому, що йдеться про масове, а не масовидне. За самим поняттям суспільної свідомості криється ідеалізація мас. Це більше за аберацію навіть за віру в об'єктивність законів історії, що являє відкриту метафізичну проблему. У даному підході виражено віру у поступ цивілізації до кращої, досконалої, якості життя, що дезавуєвана в масштабі не утопії, а реальної повсюдності.

З погляду необхідності вирішення феномена масовидного як особливої форми соціальності (а за Ж. Бодрійяром, «кінця соціальності»), виділяється ідея масовизації соціуму у Б. А. Грушина. Сам термін «масовизація» належить Б. А. Грушину³¹¹. Даний феномен (маса є «абсолютна підсистема») розуміється філософом як багатократне укрупнення спільноти з одночасною уніфікацією діяльності, а, отже, свідомості людей, які тим самим перетворюються на масу. Грань між масовим і масовидним проводить О. М. Черних, по лінії явища «атомістичної особистості». Так, ознаки «групової рефлексивності, ціннісної асиметричності, маргіальної транзитивності й виражаються через єдність духовної та практичної активності, нівелювання соціальних та індивідуально-особистісних відмінностей, ефект масового співпереживання, з'єднання свідомих і несвідомих компонент»³¹². Черних пов'язує генезис масовидного з соціальною маніпуляцією. Дійсно, у просторі культурної свідомості простежується зворотний вплив процесів надбудови на базисні структури соціуму (у вигляді соціально-політичних технологій, або, у вітчизняному варіанті, релігійної ідеології). Але маніпуляція, на наш погляд, є радше атрибутом масовидного. Втім, у фактичних ознаках ми згодні з його визначенням як «глобальної транзитивно-масової свідомості, яка ґрунтується на взаємному уніфікованому відчуженні, агресивному

³⁰⁹ Уледов А. К. Духовное обновление общества.

³¹⁰ Дилигенский Г. Г. В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества.

³¹¹ Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования.

³¹² Черных А. Н. Массы и массовые явления: анализ форм проявлений и сущности социальных множеств: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.11., с. 94.

індивідуалізмі, усереднених ціннісних установках, нівелюванні індивідуально-особистісних відмінностей»³¹³.

Беручи до уваги висновок О. М. Черних, замітимо, однак, що в його підході основна увага приділяється симптоматиці, а не логіці й механізму, масовидного. Ми вважаємо, що цей механізм – відчуження. Дифузні процеси у культурі, втрата векторних устремлінь і ідентичності, утилітаризм під формою естетичного і «вивіскою мистецтва» (Ж. Бодрійяр), «схлопування» смислів елітарної і масової культури реалізуються при посередництві відчуження. Від часів виникнення товарного виробництва і дотепер, в «пост-капіталістичному» соціумі, феномен відчуження озвнюється уніфікацією «адресності» предметів, і самих відносин, обміну. Але, закладене у надрах соціальності, відчуження є й глибинною колізією переводу безпосередності буття в опосередковані, речові, знакові, віртуальні форми. Настання «Ери самореферентних знаків» (Ж. Бодрійяр) є симптомом засилля самодостатньої, позбавленої смислових опір, вторинності.

У своєму розумінні логіки виникнення масовидного ми, отже, приймаємо за основу поняття відчуження (*Entäußerung*) у найбільш загальному, представленому «Феноменологією духу» Г. В. Ф. Гегеля, значенні – суб'єкт-об'єктного відношення, що виникає на соціальному рівні діяльності людей і породжує певну предметність. І в житті самої свідомості «дух стає предметом, позаяк він і є ... рух, що полягає в тому, що він стає для себе чимось іншим..., і що він знімає це інобуття»³¹⁴. Поняття відчуження, розроблене Гегелем за посередництвом діалектичного методу, отримує у Маркса смисл протиставлення продуктів праці і самих здібностей людини – їй самій. У ХХ столітті, зокрема в «Естетичній теорії» та «Негативній діалектиці» Адорно, цей концепт знає проєкції на площину соціального буття витворів культури. Для нас важливі як спадкоємність у Т. Адорно концепту відчуження, так і, не меншою мірою, акцентування ним драми особливого. Щойно ідея, або художній образ, будь-який витвір і сама здібність починають своє окреме від свого суб'єкта, або автора, життя, як вони, за Т. Адорно, застигають у своїй відчуженій формі і стають, по суті, товаром. «Кожен крок твору мистецтва до довершеності – це є крок до його само-відчуження»³¹⁵. Відчуження – як обертання створінь і сутнісних сил індивіда на противагу йому самому – настає особистість у будь-яких проявах її індивідуальної долі. По суті, емансипація особливого в естетиці Адорно – це не стільки «реформація» діалектичної логіки, скільки намагання протистояти уніфікації й кризі авторства, співзвучне пафосу «Повстання мас». Діалектична логіка дозволяє інтерпретувати цю колізію як самозаперечення, закладене у власній природі феномена. Комерціалізація мистецтва визначається, отже, не соціальним буттям уже закінченого твору, а моментом письма як комунікації, нештучним у своїй адресності (Іншому) і злитим з експресією у структурі художнього знака (хоча він не є знаком у гносеологічному розумінні поняття). Тож особливе, індивідуально авторське, що його виокремлює як процесуальний аспект форми Т. Адорно, не тільки виявляється не вільним від комерціалізації, а отже, від масовизації, – але її визначає. Характерно, що авангардні явища мистецтва сполучають у собі «останній» виклик автора уніфікуючій машині цивілізації і апеляцію до публіки, спробу зацікавити її собою.

Значимість ментальних факторів і їх своєрідність у полі масовидного зумовили у нашому дослідженні важливу роль культуроцентричного підходу Х. Ортега-і-Гассета. Цей підхід, з нашого погляду, деяким чином пов'язаний з колізією відчуження. «Те, що раніше було так просто – знайти собі місце, тепер стає вічною проблемою», – зазначає філософ³¹⁶. Онтологічний дефіцит життєвого простору зумовлений засиллям натовпу, який витісняє індивіда всередину його внутрішнього світу.

Х. Ортега-і-Гассет характеризує перетворення масовидного на повновладну стихію культурного буття. «Натовп, що виник на авансцені суспільства, раптово став зримим.

³¹³ Там само, с. 96.

³¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа, с. 19.

³¹⁵ Адорно Т. В. Негативная диалектика, с. 254.

³¹⁶ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс, с. 16.

Раніше він, виникаючи, залишався непомітним, тіснився десь у глибині сцени; тепер він вийшов до рампи – і сьогодні це головний персонаж. Солістів більш нема – один хор»³¹⁷. У метафору хору філософ вкладає смисл уніфікації суб'єктивності. «Маса – це «середня людина». Таким чином, кількісне визначення – множина – переходить у якісне. Це сумісна якість, нічия й відчужувана, це людина тією мірою, якою вона не відрізняється від інших і повторює спільний тип»³¹⁸. При цьому «людина маси не засмучена, а навпаки, вдоволена власним не відрізненням»³¹⁹.

Феномен «повстання мас» спонукають до питання про ступінь унікальності ситуації масовидного, яка описується дослідниками як кризова і навіть катастрофічна; і про критерій відмінності масовидного від масового. Розрізнення народу і маси у Ясперса, кількісної й якісної характеристик маси – у Ортеги-і-Гасета є опорним для нас досвідом виробітки цього критерію. Замітимо, що тема протистояння натовпу й еліти була досить розвинена у соціально-політичній думці класичної древності. «Тема соціально-масових явищ не є новою для суспільствознавчої й філософської думки. Європейська традиція дослідження проблематики соціально-масового бере початок уже в античності... Марксом одним з перших була поставлена проблема масовизації й її джерел, що коріняться в умовах розвитку капіталістичного суспільства», – відмічає О. М. Черних³²⁰. Разом із цим, масовидне є безпрецедентним. Дійсно, відбулось якісне перетворення соціокультурної реальності, в якій діє «фермент» змін, що, зокрема, проявляє себе у відчуженні й масовизації. Сучасній людині, що втратила ідентичність, «є насущним утратись у безліч ролей» (В. Біблер), тоді як людина традиційного соціуму представляла лиш саму себе; що знов-таки підтверджує значимість відчуження в логіці масовидного. Маса – це суміш, мікст відносин, у які людина включена, і виходячи з цього, – суміш людських типів та індивідів. Цікавий приклад ставлення до маси обивателів і розуміння самої маси як «суміші» (вторинного), у Г. Сковороди, наводить Л. Матвєєва³²¹. «Григорій Сковорода в тих самих культурно-соціальних контекстах, у яких сьогодні використовується слово "маса" ("маси"), вживав слово "смесь". Наприклад, він пише: "В сію то меть Діоген, в полдень с фонарем ищучи человека, когда отозвалась людская смесь: "А мы ж, де, разве не люди?" – отвечал: "Вы собаки..." Або: "Посмотрите на людскую толпу и смесь, увидите, что и самые с них молодчики льстят себе, что они вооружены рогом единорога, спасающим их от нещастия, уповаю, что как очам их очки, так свет и совет не нужен сердцу их"». Постіндустріальне суспільство «тоталізувало» явище умасовлення, яке мало свою еволюцію, відображену у філософській думці попередніх діб.

Проте було б спрощенням вважати, що масовидна свідомість деяким чином імітує свідомість архаїчну. На наш погляд, ближче до істини та думка, що їх об'єднують антропні характеристики, котрі, по-перше, активуються в зв'язку з необхідністю переоцінки цінностей культури (від зміни культурного стилю – до парадигмального катаклізму); що, по-друге, виражається ірраціональною домінантою, яка, по-третє, озвнює себе через архетипові форми творчості, актуалізацію примітивного досвіду, що, вочевидь, не може ні відтворити, ні, на рівні сутнісних характеристик, імітувати його. Адже йдеться про зовсім інакший цивілізаційний контекст; про ситуацію відчуження, яка й визиває до життя подібні ремінісценції.

Отже, масове суспільство і масова культура співіснують у нерозривному взаємозв'язку, а масовизація є характеристикою якісного статусу новітнього етапу їх розвитку. Цей єдиний антропосоціокультурний процес, зрiючи в недрах техногенної цивілізації, формує особливий тип суб'єкта, а також творить історичний образ її сфер, елементів та областей.

³¹⁷ Там само, с. 17.

³¹⁸ Там само, с. 18.

³¹⁹ Там само, с. 19.

³²⁰ Черных А. Н. Массы и массовые явления: анализ форм проявлений и сущности социальных множеств: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11., с. 84.

³²¹ Матвєєва Л. Культурологія: Курс лекцій: Навч. посібник.

Література

1. Ясперс К. Духовная ситуация времени [Электронный ресурс] / К. Ясперс – Режим доступа: http://royallib.com/book/yaspers_karl/duhovnaya_situatsiya_vremeni.html. – Назва з екрану.
2. Московичи С. Век толп / Серж Московичи. – М: «Центр психологии и психотерапии», 1996. – 478 с.
3. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.
4. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Фридрих Ницше. – М.: Культурная революция, 2005. – 880 с.
5. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Белл Д. // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
6. Мак-Люен Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека: [пер. с англ. В. Николаева] / Г. М. Мак-Люен. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
7. Патерикіна В. В. Сакралізація й десакралізація в ситуації постмодерну / В. В. Патерикіна. – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – 368 с.
8. Хамитов Н. Философский словарь. Человек и мир / Н. Хамитов, С. Крылова. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 308 с.
9. Рисмен Д. Одинокая топа [Электронный ресурс]. / Д. Рисмен. – Режим доступа: http://ecsosman.hse.ru/data/771/876/1216/016_rutkevich.pdf. – Назва з екрану.
10. Уледов А. К. Духовное обновление общества / А. К. Уледов. – М.: Мысль, 1990. – 333 с.
11. Дилигенский Г. Г. В поисках смысла и цели: Проблемы массового сознания современного капиталистического общества / Г. Г. Дилигенский. – М.: Политиздат, 1986. – 255 с.
12. Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования / Б. А. Грушин. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
13. Черных А. Н. Массы и массовые явления: анализ форм проявлений и сущности социальных множеств: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.11. – Краснодар, 2004. – 159 с.
14. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения в 14 томах. – Т. IV. – Ч. 1. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 488 с.
15. Адорно Т. В. Негативная диалектика [Электронный ресурс] / Т. В. Адорно – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ador_Neg/index.php. – Назва з екрану.
16. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 509 с.
17. Матвеева Л. Культурологія: Курс лекцій: Навч. посібник / Л. Матвеева. – К.: Либідь, 2005. – 512 с.